

درآمدی بر علل افزایش افراط‌گرایی در میان مسلمانان روسیه

مرتضی آقامحمدی*

چکیده

مطالعه زندگی مسلمانان روسیه پس از سقوط شوروی سابق، به‌ویژه پس از سال ۲۰۰۲م، افزایش افراط‌گرایی در مسلمانان این کشور را نشان می‌دهد و حضور خیل گسترده مبارزان جهادی روس در مناطق مختلف جهان اسلام از جمله عراق و سوریه، شاهدی بر همین مدعاست. حضور چشمگیر روس‌ها در جمع مبارزان تکفیری با توجه به ویژگی‌ها و توانمندی‌های فراوان آنها در مبارزه، بیانگر اهمیت بررسی علل این پدیده است. علاوه بر این، خطر شیوع گسترده احتمالی ویروس افراط‌گرایی در بین مسلمانان روسیه، برای ما به‌عنوان همسایه و هم‌پیمان دولت روسیه در مقابله با تروریسم منطقه‌ای، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مقاله پیش‌رو پژوهشی توصیفی-تحلیلی است که با استفاده از آثار متخصصان مسائل مربوط به مسلمانان روسیه، که عمدتاً به زبان انگلیسی بوده است، به مطالعه علل و عوامل افزایش افراط‌گرایی در مسلمانان روسیه پس از سقوط شوروی سابق می‌پردازد. «رسانه‌ها»، «ضعف نهادهای دینی و علمی»، «نفوذ بیگانگان»، «سیاست‌های اشتباه دولت و مسئولان»، و «تحولات جهان اسلام پس از ۲۰۱۰م» از علل عمده این امر هستند که این موارد به‌عنوان پنج عامل مؤثر در این زمینه، بررسی خواهند شد.

کلیدواژه‌ها: افراط‌گرایی، مسلمانان، روسیه، اسلام‌گرایی.

* دکترای مطالعات اسلامی، عضو هیئت‌علمی جامعه المصطفی ص العالمیه، مدیر گروه مطالعات جهان اسلام در پژوهشکده عروه‌الوثقی.

مقدمه

جهان اسلام، به‌ویژه خاورمیانه، از چند دهه گذشته با مشکل گروه‌های افراطی مواجه بوده است. اشغال عراق و سوریه در سال ۲۰۱۱ م و ۲۰۱۲ م به‌دست این گروه‌ها، آغازی برای یک ویرانی بزرگ در سطح منطقه و جهان به شمار می‌رفت. این نیروهای اشغالگر از ملیت‌های مختلفی از جمله فدراسیون روسیه بودند. گفته شده است که پس از زبان‌های عربی و انگلیسی، زبان روسی سومین زبان پُر تکلم در میان این ستیزه‌جویان است.^۱ مبارزان روس تبار شمار قابل توجهی دارند و بنا بر گزارش‌های مسئولان روسیه،^۲ رشدی فزاینده را تجربه کرده‌اند.^۳ به‌عنوان نمونه، در برخی منابع گزارش شده است که ۵۰۰۰ مبارز، فقط از داغستان به سوریه رفته‌اند.^۴ برخی تحلیل‌گران روس معتقدند که ۸۰ درصد از مسلمانان در برخی نقاط روسیه در معرض افراط‌گرایی هستند؛^۵ البته در نگاه به مجموع جامعه وسیع مسلمان روسیه می‌توان دریافت که اکثر مسلمانان روسیه خواهان زندگی مسالمت‌آمیز و دوستانه هستند. با این حال، نمی‌توان گروه‌های افراطی آنان را نیز نادیده گرفت؛ چراکه رفتار خشونت‌آمیز عده‌ای اندک نیز می‌تواند سایر مسلمانانی را که می‌خواهند زندگی مسالمت‌آمیزی داشته باشند، با مشکل مواجه کند.

بررسی علل افزایش افراط‌گرایی در میان مسلمانان روسیه از جهات مختلفی حائز اهمیت است. در برخی جمهوری‌های روسیه «اسلام» دین غالب است که این جمهوری‌ها عبارت‌اند از: آدیغه، باشقیرستان، داغستان، اینگوش، قبادینو-بالکار،

1. <http://ria.ru/world/20150619/1079078702.html>

2. Malashenko, Alexey, The Dynamics of Russian Islam, p.3

۳. در واقع، یکی از انگیزه‌های روسیه برای شکست دادن جریان تکفیر در سوریه، ایجاد یأس و دل‌سردی در جوانان مسلمان تحریک‌شده روسیه برای اقدام به جهاد و قیام مسلحانه بود.

۴. PBS news, "Why are so many from this Russian republic fighting for ISIS?", Jul 12, 2017, Link:

<https://www.pbs.org/newshour/show/many-russian-republic-fighting-isis>

5. Grebenkina, Sofia, "How Russia can deal with ISIS extremism within its own borders", Sep 23, 2015, Link:

<http://www.russia-direct.org/analysis/how-russia-can-deal-isis-extremism-within-its-own-borders>

قره چای-چرکس، اوستیایای شمالی-آلانیا، تاتارستان، چچن و چوواش.^۱ در سایر نقاط روسیه نیز تعداد قابل توجهی از مسلمانان حضور دارند و به ادعای خود مسلمانان، سه و نیم میلیون مسلمان در مسکو سکونت دارند.^۲

جامعه مسلمان روس تبار یکدست نیستند و به طور کلی می توان آنها را به دو طبقه اجتماعی دسته بندی کرد: یک دسته مسلمانان قفقاز شمالی هستند و دسته دیگر، مسلمانان تاتار و باشقیر، که در پی مهاجرت های گسترده، امروزه این دو دسته، ارتباط فعالی با یکدیگر دارند. در کنار این دو دسته، مسلمانان مهاجر از آسیای میانه به عنوان گروه سوم حضور دارند. به طور کلی در این میان، گرایش های افراطی در قفقاز شمالی بیش از دیگر نقاط روسیه است.^۳ مناطق شرقی و مرکزی قفقاز شمالی مثل داغستان، چچن، اینگوشتیا و مناطق استاوروپول افراطی ترین مناطق هستند. عناصر تندرویی که در چچن تحت فشار بودند، به منطقه داغستان منتقل شدند که از افراطی ترین مناطق است و جماعت اسلامی آن در پی مهاجرت چچنی ها و پیوستن به آن، در حال افزایش قدرت است. در دیگر مناطق روسیه مثل ولگا، اورال جنوبی، و سیبری جنوبی فعالیت های افراط گرایانه کمتر است.^۴ با وجود این، نباید فراموش کرد که دو دهه پیش، گروه های این چنینی، فقط در تاتارستان و سه یا چهار شهر روسیه یافت می شدند؛ ولی امروزه رشد چشمگیری داشته اند و ممکن است در آینده نیز بیش از اینها شوند.^۵ برخی از این تندروها وهابی هستند که در دهه ۱۹۹۰م رشد چشمگیری داشتند.^۶ عموم آنها سلفی هستند که برخی از آنها به جریان حزب التحریر وابسته اند.^۷ گرایش جامعه بزرگ و روبه افزایش

۱. حسینی، سیده مطهره، مسلمانان روسیه، ص ۴۲.

2. March, Luke, Modern Moscow, Muslim Moscow?, p.84

3. Malashenko, Aleksei and Yarlykapov, Akhmed, *Radicalisation of Russia's Muslim Community*, p.3

4. ibid, p.4

5. ibid, p.14

6. ibid, p.7

7. ibid, p.5

مسلمان روسیه به جریان‌های تندرو، می‌تواند تهدیدی جدی برای این کشور،^۱ همسایگان آن و کل منطقه باشد. علاوه بر این، در شرایط کنونی که پس از قرن‌ها حکومت روسیه حاضر شده است تا فرصت‌ها و شرایط بهتری برای رشد مسلمانان در اختیار آنها بگذارد، اقدامات افراطی یک دسته می‌تواند فرصت‌های جامعه مسلمان روسیه را تخریب کند. مقاله پیش‌رو تلاشی است برای بررسی علل افزایش افراط‌گرایی در میان مسلمانان روسیه. ضعف نهادها و مدارس دینی، نفوذ بیگانگان، سیاست‌های اشتباه دولت و مسئولان، تحولات جهان اسلام پس از ۲۰۱۰م و همچنین رسانه‌ها را می‌توان از علل عمده افزایش افراط‌گرایی در میان مسلمانان روسیه برشمرد.

۱. ضعف نهادها و مدارس دینی

تا قبل از فروپاشی شوروی، چند دهه مسلمانان در اختناق به سر می‌بردند و مجال تحصیل و مطالعه در زمینه دینی وجود نداشت. طبیعتاً پس از برداشته شدن فشارها مدارس و مراکز مناسب آموزش امور دینی و زیرساخت‌های آن در روسیه مهیا نبود. علاوه بر این، زمانی که پس از فروپاشی شوروی، افراط‌گرایی شدت گرفت، دولت دچار اشتباه شد و به همین بهانه مراکز آموزشی مسلمانان را تعطیل کرد^۲ و تدریس علوم دینی در مدارس عادی کشور ممنوع شد. به نظر می‌رسد که این اقدام، اشتباهی راهبردی بود که آنان اتخاذ کردند. ممنوعیت آموزش دینی در مدارس به همان اندازه اشتباه بود که اجازه داده شد مبلغان سعودی در روسیه تبلیغ نمایند. وقتی آموزش صحیح اسلامی در مدارس ممنوع باشد، طبیعتاً مراکز دیگر با شیوه‌ای دیگر این عمل را انجام می‌دهند و اسلام را آن‌گونه که خودشان بخواهند، برای جوانان و کودکان ترسیم می‌کنند. اگر دولت می‌پذیرفت که بخشی از شهروندان آن کشور، مسلمان هستند، باید به فکر تعلیم درست و

۱. برای مشاهده تأثیر سلفی شدن مسلمانان در آینده روسیه، مطالعه شرایط روسیه جنوبی مناسب است. در منطقه «استاوروپول» تغییر چشمگیری در گرایش مسلمانان به سلفیت وجود داشت. این تغییرات، روابط پیچیده مسلمانان و اسلاوها را دشوارتر کرد؛ تا اینکه به مهاجرت اسلاوها از آن مناطق به سوی روسیه مرکزی منجر شد.

(Malashenko, Alexey, The Dynamics of Russian Islam, P.4).

۲. دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، فدراسیون روسیه، ص ۱۱۰.

صحیح آموزه‌های اسلام به آنان می‌بود؛ نه اینکه به‌طور کلی با آن مخالفت و مقابله نماید. به‌لحاظ روانی در شرایطی که مسلمانان تحت فشار قرار بگیرند، بیشتر و سریع‌تر به‌سمت افراط‌گرایی کشیده خواهند شد. به‌علاوه، در این شرایط مسلمانان برای یادگیری علوم دینی باید راهی کشورهای عربی می‌شدند و همین امر زمینه گرایش‌های افراطی را در آن افراد فراهم می‌کرد. به‌عنوان نمونه، آنژر آستیمیروف، که خود را «امیر سیف‌الله» می‌نامید، از خانواده مهمی است که هیئت مسلمانان قبادرینو-بالکاریا او را به دانشگاه محمد بن سعود در عربستان فرستاد تا تحصیلات دینی داشته باشد. او پس از فارغ‌التحصیلی به شهر خود بازگشت و در مسجدی شروع به وعظ کرد. وی در سال ۱۹۹۳م مرکز اسلامی قبادرینو-بالکاریا را تأسیس کرد و به مخالفت با هیئت رسمی دینی قبادرینو پرداخت. اعضای جماعت او به ده هزار نفر رسید و فعالیت‌های افراط‌گرایانه شروع شد. در ۱۳ اکتبر ۲۰۰۵م، بیش از دویست نفر از شبه‌نظامیان این جماعت به ساختمان‌های نیروهای امنیتی شهر نالچیک، مرکز قبادرینو، حمله کردند که در این درگیری ۸۰ شبه‌نظامی، ۳۳ نیروی امنیتی و ۱۲ شهروند عادی کشته شدند.^۱

باید در روسیه دانشگاه‌های اسلامی مناسب بیشتری وجود داشته باشد تا امامان مساجد از این مراکز تأمین شوند. مشکل این است که مسلمانان روسیه برای تحصیل در مقاطع بالا به کشورهای اسلامی خاورمیانه می‌روند که برخی از آنها ضد روسیه هستند. اینها پس از بازگشت به روسیه در مراکز اسلامی جایگاه خوبی پیدا می‌کنند و همین امر، خطر را بیشتر می‌کند.^۲ مبلغان سنتی نفوذ خود را روز به روز از دست می‌دهند. این مبلغان تحصیلات پایینی دارند و فاقد چهره‌ای کاریزماتیک هستند و همکاری با مسئولان سکولار نیز از محبوبیت آنها کاسته است. جوانان خواسته‌های دیگری دارند و روحانیانی

1. Malashenko, Aleksei and Yarlykapov, Akhmed, *Radicalisation of Russia's Muslim Community*, p.8.9

2. Grebenkina, Sofia, "How Russia can deal with ISIS extremism within its own borders", Sep 23, 2015, Link: <http://www.russia-direct.org/analysis/how-russia-can-deal-isis-extremism-within-its-own-borders>

که در قالب سنتی و مذهب و فرهنگ خود هستند، پاسخ‌گوی این نیازها نیستند؛ در حالی که سلفی‌ها، که بیشتر به حزب‌التحریر وابسته هستند، جواب این خواسته‌ها را با خود دارند.^۱ در دهه ۱۹۹۰م، ادبیات بنیادگرا و تندرو وارد فضای مسلمانان روسیه شد. برخی کتاب‌فروشی‌ها به‌راحتی ترجمه روسی کتاب‌هایی از ابن تیمیه، محمد بن عبدالوهاب، حسن البنا، سید قطب، محمد قطب، عبدالسلام فرج و ایمن الظواهری را در اختیار مردم قرار می‌دادند.^۲

۲. نفوذ بیگانگان

سقوط پرده آهنین پس از فروپاشی شوروی، به سرازیر شدن ایده‌های سیاسی و مذهبی جدیدی منجر شد که پیش‌تر در مناطق مسلمان روسیه ناشناخته بودند.^۳ این ایده‌ها که با اسلام سنتی هماهنگی نداشت، موجب سردرگمی روحی و روانی مسلمانان، به‌ویژه نسل جوان آنها شد. این تفکرات تأثیر سیاسی و اجتماعی شدیدی بر جوانان داشت و جذاب و مؤثر به نظر می‌رسید. این اسلام جدید بر خاک حاصل‌خیزی فرود آمد که پیش از فروپاشی شوروی، در پی بحران‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شکل گرفته بود. نارضایتی‌های داخلی با وهابی‌گری و سلفی‌گری در هم تنیده شد و اپوزیسیون اسلامی در کشور شروع به شکل‌گیری کرد. در این راستا جنگ اول چچن به‌مثابه کاتالیزور عمل

1. Malashenko, Alexey, The Dynamics of Russian Islam, P.4

2. Malashenko, Aleksei and Yarlykapov, Akhmed, *Radicalisation of Russia's Muslim Community*, p.16

۳. در اواخر دهه ۱۹۹۰م که دانشگاه اسلامی روسیه در تاتارستان تأسیس شد، مسئولان این دانشگاه از فارغ‌التحصیلان تاتاری که در رشته‌های اسلامی در عربستان تحصیل کرده بودند، برای تدوین متون عقایدی درخواست کمک کردند. سؤال این بود که برای نوشتن درسنامه‌ها از چه منبعی استفاده شود. مشاوران گفتند که امام طحطاوی، حنفی است و ابن ابی‌العز، شارح العقیده الطحاوی، نیز حنفی است و بهتر است از شرح او استفاده شود و نیازی نیست که سراغ منابع اولیه حنفی رفت. نکته مغفول و مهم این بود که اگرچه ابن ابی‌العز در فقه حنفی است، اما خود او در عقاید و در شرح العقیده الطحاوی، تحت‌تأثیر ابن تیمیه قلم زده است. نسخه‌ای عربی که با تقریر یک امام و قاضی در شهر قازان امضا شده بود، آماده شد. ظاهراً حتی روح آن قاضی خبر نداشت که محتوای این کتاب بر اساس باورهای سلفی است. سپس ترجمه‌های روسی و تاتاری آن نیز منتشر شد. در نهایت، در سال ۲۰۱۱م، علمای تاتارستان متوجه اشتباه وحشتناک خود شدند و خرید و استفاده از این کتاب را ممنوع کردند. امام معروفی که کتاب را تأیید کرده بود، توبیخ شد و رئیس و مفتی مجمع مسلمانان تاتارستان برکنار گردید.

(Shagaviev, Damir A. & Khisamova, Venera N, *Islamic Theological Literature of the Salafi Sect in the Modern Tatarstan*, p.86.87).

کرد. جداییِ چچن از روسیه می‌توانست آغازی برای استقلال دیگر جمهوری‌ها باشد؛ بنابراین، روسیه جای هیچ مسامحه‌ای نمی‌دید و گزینهٔ سرکوب به سخت‌ترین شکل ممکن را برگزید تا علاوه بر تنبیه چچنی‌ها، درس عبرتی نیز برای دیگران باشد. این برخورد سخت عملاً موجب خشم و برانگیخته‌شدن احساسات مسلمانان روسیه شد. علاوه بر این، خیل جهادی‌ها از کشورهای عربی برای حمایت از مردم مسلمان چچن به‌سوی این کشور گسیل شدند و این امر سبب نزدیکی بیشتر مسلمانان روسیه به عرب‌ها و تعامل و تأثیرپذیری از آنان شد.^۱

مبلمان جوانی از کشورهای عربی به مناطق مختلف روسیه روانه شدند و اسلام بدون مذهب، یا سلفیت و آموزه‌های افراط‌گرایانهٔ دینی را در میان مردمی که سال‌ها از معارف اسلام دور بودند، ترویج کردند.^۲ همین امر به افزایش افراطی‌گری در میان مسلمانان دامن زد.^۳ تمایل جوانان به این جریان‌ها، روحانیان سنتی را نیز در مقابل مبلمان اسلام عربی قرار داد.^۴ در سال ۲۰۰۷م، تحلیل‌ها حاکی از فعالیت بیش از هزار نفر از مبلمان کشورهای مختلف، به‌ویژه عربستان سعودی، در داخل روسیه بود.^۵ پل گوبل، محقق اسلام در روسیه، می‌گوید که در سال ۱۹۹۱م، سیصد مسجد در روسیه وجود داشت؛ در حالی که امروزه حداقل ۸۰۰۰ مسجد در این کشور وجود دارد که دست‌کم نیمی از آنها را کشورهای خارجی از جمله ترکیه و عربستان ساخته‌اند. در سال ۱۹۹۱م، هیچ مدرسهٔ اسلامی‌ای وجود نداشت؛ اما امروزه بین ۵۰ تا ۶۰ مدرسه وجود دارد که در حدود ۵۰۰۰ دانشجو دارند.^۶ در این مساجد جدید که عمدتاً با پول کشورهای عربی ساخته

1. Malashenko, Alexy, "Islam in Russia", 23 September 2014, Link:

<http://eng.globalaffairs.ru/number/Islam-in-Russia-17002>

2. Malashenko, Alexy, *Islam in Russia in 2020*, p.15

۳. دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، فدراسیون روسیه، ص ۱۱۰.

4. Malashenko, Alexy, *Islam in Russia in 2020*, p.16

5. Scheuer, Michael, *Marching Toward Hell: America and Islam After Iraq*, p.170

6. Pipes, Daniel, "Predicting a Majority-Muslim Russia", Aug 6, 2005, Link:

<https://defence.pk/pdf/threads/russian-army-to-become-a-muslim-majority-army-by-2015-2020.18530/>

می‌شود، مبلغانی با تفکر سلفی سعودی تبلیغ می‌کنند.^۱ اگرچه مردم مسلمان این مقدار خشک بودن اسلام سعودی را نمی‌پذیرند، اما از نظر جوان‌ها اینها آموزه‌های اسلام است. این جوانان به رهبران دینی خود بدبین هستند و آنها را فاقد تعلیمات کافی و صحیح اسلامی تلقی می‌کنند و از طرفی دیگر، آنان را در تعامل و همکاری با سرویس‌های جاسوسی کشور می‌پندارند. ترکیه و کشورهای عربی سرمایه‌گذاری زیادی روی مسلمانان روسیه نموده‌اند و سالانه مبالغ زیادی از این کشورها به گروه‌های اسلامی داده می‌شود تا در ساخت مسجد و مراکز دینی و دیگر مقاصد موردنظر آنها هزینه شود. طبیعتاً کسانی که این پول‌ها را دریافت می‌کنند درصدد تحقق سیاست‌های حامیان خود خواهند بود.

۳. سیاست‌های اشتباه دولت و مسئولان

ناامیدی از سیاست‌های کرملین و مسئولان روس از دیگر عوامل افزایش تندروی در میان مسلمانان است.^۲ به‌عنوان نمونه، روحانیان و نخبگان مسلمان روسیه از سیاست کرملین در حمایت از صرب‌ها در دهه نود، انتقاد کردند و جانب مسلمانان بوسنیایی را گرفتند.^۳ پس از سرکوب‌های مذهبی‌ای که شوروی در طول قرن‌ها انجام می‌داد، بسیاری از مسلمانان روسیه سکولار شدند؛ اما میل به اسلام در دل‌ها جوشان است و آنها به‌راحتی می‌توانند تحت‌تأثیر افکار افراطی قرار گیرند، به‌ویژه اگر احساس کنند که در جامعه روسیه پذیرفته شده نیستند.^۴ سیاست‌مداران روسیه اغلب از رابطه «دولت-اسلام» صحبت می‌کنند. گرچه این کلام، کلام درستی نیست، اما بیانگر نوع نگاه تصمیم‌سازان سیاسی در روسیه، در رابطه با اسلام و جامعه مسلمان است. این اصطلاح به‌معنای تلقی اسلام و

1. Gorenburg, Dmitry, *Russia's Muslims a Growing Challenge for Moscow*, No. 421, December 2006.

2. Salem, Paul and Malashenko, Alexey, *The Russia-Middle East Connection: The Arab Spring and its Impact on Russia's Muslims*, April 12, 2013.

3. Malashenko, Alexy, *Islam in Russia in 2020*, p.18

4. Mainville, Michael, "Muslim birthrate worries Russia", *World-Wide Religious News*, November 21, 2006, Link: <https://wwwn.org/articles/23468/>

مسلمانان روسیه به عنوان هویتی واحد در کنار مفهوم «دولت» است و در این میان جایی برای اسلام و مسلمانان در درون دولت وجود ندارد. در اوایل دهه ۱۹۹۰م، جدایی طلبان، به ویژه چچنی‌ها، به اسلام متوسل شدند. در مواجهه با این چالش‌ها مسئولان روس سردرگم بودند و نتوانستند تصمیمی منطقی و درست در قبال رشد و گسترش اسلام در مناطق مسلمان‌نشین خود بگیرند. علی‌رغم آرامش رسمی در بین دولت و اسلام، مسئولان هیچ‌گاه یاد نگرفتند تا به فرمولی صحیح برای برخورد با اسلام به عنوان یک فرهنگ و مذهب دست پیدا کنند. آنان اسلام را یک ایدئولوژی و حرکتی سیاسی می‌بینند که تهدیدی برای ثبات کشور است. اگرچه مسئولان روس این مطلب را به طور علنی بیان نکرده‌اند، اما در عمل با ترس و سوءظن به اسلام می‌نگرند.^۱ ناتوانی آنها در ایجاد رابطه با مخالفان اسلام‌گرا تبیین‌کننده چرایی نگرانی کرملین از رشد احساسات دینی در بین مسلمانان است. سیاست دولت در مواجهه با اسلام سیاسی معمولاً به قوانین اعمال فشار و عملیات اژانس‌های امنیتی محدود می‌شود و به ندرت قدمی فراتر گذاشته تا با پذیرش باورهای مسلمانان و مدارا با آنها در امور مثل حجاب، به برقراری ثبات سیاسی و امنیتی کمک نماید.

برخورد روس‌ها با اقلیت مسلمان خود، مملو از تناقض است. از سویی مسکو از شهروندان مسلمان خود توقع وفاداری کامل دارد، اما از سویی دیگر، در قبال مطالبات فزاینده سیاسی و اقتصادی مسلمانان از حکومت، عمداً یا قصوراً بی‌اعتنا به نظر می‌رسد.^۲ در برخی موارد منزل کسانی که مظنون به ارتباط با اسلام‌گرایان بودند تخریب و سوزانده شد. پلیس جنگ طلبان و افرادی را که مظنون به همکاری با مخالفان اسلام‌گرا بودند، شکنجه می‌کرد. می‌توان شیوه اتخاذ شده در مواجهه با مخالفان را با دقت در سخنان معاون وزیر کشور چچن، آپتی علاء‌الدین اف، قضاوت کرد. او در حالی که در

1. Malashenko, Alexy, "Islam in Russia", 23 september 2014, Link:

<http://eng.globalaffairs.ru/number/Islam-in-Russia-17002>

2. Laqueur, Walter, *Russia's Muslim Strategy*, Middle East Papers, Number Six, November 1, 2009.

برنامه‌ای تلویزیونی در گروژنی، پایتخت چچن، صحبت می‌کرد گفت:

من به قرآنی که توسط خداوند نازل شده قسم می‌خورم که شخصاً دستور داده‌ام هرکسی که حتی کوچک‌ترین شباهت به وهابی‌ها داشته باشد، نابود شود. اگر می‌توان کسی را زندانی کرد، این کار را انجام دهید و اگر می‌توانید چیزی در جیب آن شخص بگذارید و به اتهام آن او را بازداشت کنید، هیچ ابایی نداشته باشید. هر کاری می‌خواهید انجام دهید و هرکسی را که دوست داشتید، بکشید.^۱

باید پذیرفت که با وجود قدمت هم‌جواری اسلام و مسیحیت در روسیه، قدرت‌مداران روس تعامل سازنده با مسلمانان خود را در پیش نگرفتند. به‌عنوان نمونه، در سال ۲۰۱۲م دادگاه عالی روسیه حجاب را در مدارس این کشور ممنوع کرد. این امر با مخالفت مسلمانان مواجه شد و اعتراض‌ها و راهپیمایی‌هایی را به دنبال داشت. راویل عین‌الدین، مفتی مسلمانان، نامه‌ای به پوتین نوشت و درخواست کرد تا از حقوق دختران مسلمان برای پوشش حجاب در مدارس و دانشگاه‌ها دفاع کند. پوتین پاسخ داد که اگرچه باید احساسات مذهبی مسلمانان مورد احترام باشد، اما روسیه کشوری سکولار است.^۲ یکی دیگر از این اقدامات، ممنوعیت چاپ و فروش کتاب‌هایی مانند صحیح بخاری است که جایگاه مهمی نزد اهل سنت دارد.^۳ در فوریه ۲۰۱۳م، پوتین در سخنرانی خود در دومای روسیه (پارلمان) با اشاره به مطالبات مهاجران گفت که اینجا روسیه است و قوانین آن در کشور اعمال می‌شود، نه احکام شریعت. وی ادامه داد که مهاجران نیز باید این امر را بپذیرند و اگر مایل نیستند، به همان کشورهایی که شریعت در آنها اجرا می‌شود بازگردند و روسیه، بی‌فرهنگی و قوانین بدوی شریعت را نمی‌پذیرد و مسلمانان نخواهند توانست بر این کشور مسلط شوند.^۴ این سخنان تا حدودی گویای وضع موجود، احساسات، مطالبات

1. international crisis group, *Chechnya: The Inner Abroad*, p.20

2. RT, "supreme Court upholds hijab ban in Russian region's schools", Feb 11, 2015, Link:

<https://www.rt.com/politics/231311-russia-hijab-school-ban/>

3. Ibrahim, Raymond, "Is Russia Banning Islam?", Feb 10, 2015, Link:

<https://operc.wordpress.com/2015/02/10/is-russia-banning-islam/>

4. Snopes, "Vladimir Putin's Speech to the Duma on Minorities", November 11, 2015, Link:

و فعالیت‌های مهاجران مسلمان در روسیه است.

مسئله دیگر، مربوط به تبلیغات رسانه‌های دولتی است. یک تازه‌مسلمان می‌تواند در عملیاتی انتحاری ده‌ها تن را بکشد. اگر این اتفاق در یک ماه چند بار تکرار شود، در این صورت سخن از سیل تازه‌مسلمانان تروریست نقل محافل می‌شود. این در حالی است که فقط افراد معدودی این کار را کرده‌اند. تبلیغات گسترده در این زمینه از سوی مسئولان و رسانه‌ها می‌تواند نتیجه عکس داشته باشد و تنش‌ها را بیشتر کند. اگر عملیات تروریستی به دست کسانی از قفقاز شمالی باشد، آنها تمام تلاش خود را به کار می‌بندند تا بگویند بیشتر ساکنان قفقاز شمالی از این رفتارها ناخرسند هستند؛ اما اگر کسی از مسلمانان روس تبار چنین اقدامی نماید، در بوق و کرنا می‌کنند و همه آنها را مورد حمله تبلیغاتی قرار می‌دهند. این رفتار شرایط را بدتر می‌نماید. در مقابل، رفتار محترمانه با آنها، فضا را برای عادی‌سازی روابط روسی-اسلامی هموار می‌نماید.^۱ به اعتقاد روسلان قربان‌اف، از مؤسسه مطالعات شرق‌شناسی، روس‌هایی که مسلمان می‌شوند، مانند گذشته در جامعه مورد پذیرش نیستند و طبیعتاً منزوی می‌گردند و بسیاری از اینها به سوی افراطی‌گری کشیده می‌شوند. با برخوردهای متعصبانه‌ای که با آنها می‌شود احتمال اینکه در حالت متعادل بمانند، کم است. هارون سیدوروف، رئیس سازمان ملی مسلمانان روسیه، درباره علل استفاده از تازه‌مسلمانان در عملیات تروریستی سه نکته را متذکر می‌شود: اول اینکه آنها به دلیل بومی بودن می‌توانند در میان جمعیت گم شوند. دوم اینکه استفاده از آنها بر روس‌ها فشار روانی وارد می‌کند که آنان فقط از ناحیه مسلمانان قفقاز تهدید نمی‌شوند؛ بلکه اکنون تهدید از درون خودشان است. سوم اینکه ورود مسلمانان روس تبار به عملیات تروریستی، باعث منزوی شدن دیگر مسلمانان روس می‌شود و در نتیجه با طرد شدن آنها از سوی جامعه، افراد بیشتری مایل خواهند

→ <http://www.snopes.com/politics/soapbox/putinduma.asp>

1. Goble, Paul, "More Ethnic Russians are Converting to Islam and a Few are Becoming Terrorists", 2014, Link:

<http://windowoneurasia2.blogspot.com/2014/01/window-on-eurasia-more-ethnic-russians.html>

بود تا در این گونه عملیات‌ها شرکت کنند.^۱

در مقابل سیاست‌های دولت، جماعت‌های تندرو یگانه راه تحقق عدالت را از طریق اسلام عنوان می‌کنند؛ البته اسلامی که خود آنها ترسیم می‌کنند. اسلام شکلی اعتراضی به نابرابری‌ها و تبعیض‌های اجتماعی و فساد است.^۲ توده مسلمان نیز روز به روز به اسلام‌گرایان تمایل پیدا می‌کند؛ چراکه در نظر مسلمانان اسلام به امید برای توسعه و رشد موقعیت مادی و اجرای عدالت گره خورده است. در اینجا است که «اسلام‌گرایان» به خاطر مخالفت و تقابل مردم با مسئولان، محبوب طبقه محروم می‌شوند. در قفقاز شمالی باوری عمومی وجود دارد که اسلام‌گرایان، تنها کسانی هستند که مسئولان به طور جدی از آنها می‌ترسند.

در دهه ۱۹۹۰م، مسئولان روس اظهار می‌کردند که از بکستان مصر نیست، قزاقستان سوریه نیست، و در قفقاز شمالی نیز گفته می‌شد که داغستان، الجزیره یا لیبی نیست. آنها تلقی می‌کردند که کشورهای مربوط به شوروی سابق راجع به اسلام رادیکال، بنیادگرایی و سلفی‌گری بیمه هستند؛ ولی به هر حال در اواسط دهه ۱۹۹۰م این توهمات رنگ باختند.^۳ مجموعه مسائل تاریخی که مسلمانان روسیه از حاکمان خود در ذهن دارند، در کنار شکل‌گیری هویت اسلامی آنها در دهه‌های اخیر سبب شده است تا مسلمانان روسیه، خود را بخشی از امت جهانی اسلام با تمام تمایلات درونی آن از جمله علاقه به ایجاد حکومت اسلامی مبتنی بر شریعت بدانند. احساس ملحق شدن به پروژه جهانی اسلام، اعتماد به نفس اسلام‌گرایان را افزایش می‌دهد. آنها خود را فقط در برابر دولت محلی یا مسکو نمی‌بینند، بلکه خود را بخشی از پروژه جهانی جهاد تصور می‌کنند؛ از این رو، امور مربوط به دیگر مسلمانان نیز برای آنان با اهمیت است و احساس وحدت با دیگر مسلمانان، برای آنها افتخار آفرین است. این یکی از علل اصلی ملحق شدن آنها به جبهه جنگ در دیگر کشورهای اسلامی است. وقتی عراق مورد حمله آمریکا قرار گرفت، مسلمانان از

1. Ibid.

2. Malashenko, Alexy, *Islam in Russia in 2020*, p.16

3. Malashenko, Alexy, "Islam in Russia", 23 September 2014, Link: <http://eng.globalaffairs.ru/number/Islam-in-Russia-17002>

موضع کرملین در سال ۲۰۰۲م در مسئله عراق حمایت کردند. در داغستان ابتکار عملی به کار بسته شد و چند هزار نیروی داوطلب به کمک عراقی‌ها فرستاده شدند.^۱

شاید بتوان گفت که مسلمانان فدراسیون روسیه ترجیح می‌دهند که با صدها میلیون مسلمان در دیگر نقاط جهان به امت اسلامی بپیوندند تا اینکه بخواهند به یک ملت-دولت روبه‌مرگ گرایش نشان دهند.^۲ فقدان هویت ملی-روسی سبب می‌شود تا مردم، به‌ویژه جوانان مسلمان، که از نوعی تبعیض نیز رنج می‌برند، به جریان‌های افراطی ملحق شوند که برادری و برابری در اسلام را ترویج می‌کنند. به عقیده برخی، به‌علت همین فقدان هویت ملی است که حتی ۵ درصد از کسانی که از روسیه به داعش ملحق می‌شوند، از غیرمسلمانان هستند.^۳ در این شرایط اسلام برای مسلمانان بیش از پیش به عنصری هویتی تبدیل می‌شود و مسلمانان بر بروز آن اصرار می‌ورزند و در این مسیر گرایش‌های افراطی ظهور می‌کنند.^۴

۴. تحولات جهان اسلام پس از سال ۲۰۱۰م

بهار عربی و اتفاقات پس از آن، فضای جامعه مسلمان روسیه را نیز تحت‌تأثیر قرار داده است. اسلام رادیکال‌کشش قوی و پتانسیل سیاسی-نظامی کافی برای جذب جوانان را داراست. شمار زیادی از این افراد به معارضان سوری ملحق شده‌اند که برخی منابع عدد

1. PBS news, "Why are so many from this Russian republic fighting for ISIS?", Jul 12, 2017, Link:

<https://www.pbs.org/newshour/show/many-russian-republic-fighting-isis>

2. Hull, Jonah, "Russia's exploding Muslim population", Jan, 13, 2007, Link:

<http://www.aljazeera.com/news/europe/2007/01/2008525144630794963.html>

3. Grebenkina, Sofia, "How Russia can deal with ISIS extremism within its own borders", Sep 23, 2015, Link:

<http://www.russia-direct.org/analysis/how-russia-can-deal-isis-extremism-within-its-own-borders>

۴. Antunez, Juan Carlos, "Islam in Russia: Challenge or Opportunity?", Nov, 13, 2016, Link:

http://www.seguridadinternacional.es/?q=es/content/islam-russia-challenge-or-opportunity#_ftnref36

این افراد را ۸۰۰ تا ۲۰۰۰ نفر دانسته‌اند.^۱ برخی منابع نیز تعداد این مبارزان را قریب به ۳۵۰۰ نفر یا بیشتر دانسته‌اند.^۲ به عقیده گریشین، رئیس مرکز دین و جامعه، یکی از علل افزایش افراطی‌گری در میان مسلمانان روسیه، پیروزی‌ها و گسترش نفوذ داعش و مبارزان جهادی در سوریه بود.^۳ به گفته نیکولای بوردیوژا، سخن‌گوی سازمان پیمان مشترک امنیتی،^۴ روسیه ۵۰ تا ۷۰ هزار نیروی بالقوه برای داعش دارد که امکان بالفعل شدن آنها وجود دارد.^۵ به گزارش دفتر امور دینی مصر، از زمانی که کشورهای عربی تلاش کردند تا اتباع آنها به داعش و جبهه جهادی‌ها ملحق نشوند، رهبران این گروه‌ها به این نتیجه رسیدند که باید برای جذب نیرو روی آسیای میانه و برخی نقاط حساس دیگر دنیا برنامه‌ریزی کنند؛ چراکه اینان هم تعداد قابل توجهی دارند و هم آشنایی چندانی با ایده‌های افراطی ندارند؛ علاوه بر اینکه به مبلغان عرب نیز اعتماد زیادی دارند.^۶ به نظر می‌رسد که تضعیف امارت قفقاز نیز در این امر بی‌تأثیر نیست و سبب شده است تا شورشیان، به دولت اسلامی عراق و شام (داعش) تمایل پیدا کنند.^۷ از طرفی

-
1. Malashenko, Alexy, "Islam in Russia", 23 September 2014, Link: <http://eng.globalaffairs.ru/number/Islam-in-Russia-17002>
 2. Fitzpatrick, Catherine A, "How Many Russians Are Fighting for ISIS?", the interpreter, Dec, 20, 2016, Link: <http://www.interpretermag.com/how-many-russians-are-fighting-for-isis-a-brief-history-of-the-kremlins-arbitrary-numbers/>
 3. Grebenkina, Sofia, "How Russia can deal with ISIS extremism within its own borders", Sep 23, 2015, Link: <http://www.russia-direct.org/analysis/how-russia-can-deal-isis-extremism-within-its-own-borders>
 4. Collective Security Treaty Organization (CSTO)
 5. Grebenkina, Sofia, "How Russia can deal with ISIS extremism within its own borders", Sep 23, 2015, Link: <http://www.russia-direct.org/analysis/how-russia-can-deal-isis-extremism-within-its-own-borders>
 6. Goble, Paul, "IG will concentrate on recruiting members in the Caucasus", Central Asia, Aug 14, 2015, Link: <http://ria.ru/world/20150813/1181220263.html>
 7. Laruelle, Marlene, "How Islam Will Change Russia", Sep 13, 2016, Link: <https://jamestown.org/program/marlene-laruelle-how-islam-will-change-russia/>

دیگر، دخالت در سوریه می‌تواند تنش‌ها و اقدامات تلافی‌جویانه این افراد را بیشتر نماید.^۱

۵. رسانه‌ها

رسانه از ابزار مهم گروه‌های تکفیری و جهادی است. از همان ابتدا آنها به‌خوبی از اهمیت رسانه آگاه بودند و از آن بهره بردند. ایمن الظواهری در نامه‌ای به ابومصعب زرقاوی نوشت: «ما در میدان نبرد هستیم و بیش از نیمی از این میدان در عرصه رسانه است. ما در نبرد برای تصاحب قلب‌ها و افکار امت هستیم».^۲ گروه‌های جهادی همیشه بخش رسانه‌ای خود را مورد توجه ویژه‌ای قرار می‌دهند. آنها فعالیت‌های رسانه‌ای خود را معمولاً در کشورهایی انجام می‌دهند که به‌شدت از آزادی اظهارنظر حمایت می‌کنند یا کشورهایی که با کشور هدف، خصومت دارند. به‌عنوان نمونه، لندن و پاریس محل‌های اصلی استقرار اپوزیسیون عرب هستند.^۳ از زمان رواج اینترنت در کشورهای ثروتمند عربی از اواخر دهه ۱۹۹۰م، تروریست‌ها به‌خوبی از این ابزار در ترویج افکار خود استفاده کرده‌اند.

تا سال ۲۰۱۵م، در حدود ۵۷۰۰۰ وبسایت فعال شناسایی شدند که مخاطبان روس را هدف قرار داده می‌دادند. این وبسایت‌ها دارای محتوای تحریک‌کننده برای جذب نیرو از جامعه روسیه بودند و به زبان‌های کشورهای مختلف جداشده از شوروی سابق فعالیت می‌نمایند.^۴ نزدیک به ۵۰۰۰۰ مورد از این وبسایت‌ها مسدود شدند؛ اما دوباره با آدرس‌های متفاوت و به شکل‌های دیگر فعال گردیدند. هیئت مسلمانان روسیه نیز دست به تولید محصولات متعددی زد که برخی از آنها افراطی‌گری را تشدید می‌کند؛ نه به این معنا که این شخصیت‌های دینی عمداً بخواهند این کار را انجام دهند، بلکه آنها اجازه

1. Aron, Leon, "The Expansion of Russia's Radical Islamism Outside the North Caucasus", Sep 30, 2015, Link: www.aei.org/.../the-expansion-of-russias-radical-islamism-outside-the-north-caucasus/

۲. الظواهری، ایمن، «نامه‌ای به ابومصعب زرقاوی»، ۲۵ آگوست ۲۰۱۱م، آدرس:

http://www.fas.org/irp/news/2005/10/letter_in_english.pdf

3. Shuji, Hosaka, Media Strategies of Radical Jihadist Organizations, pp.4-5

4. Sputnik news, "CSTO Thwarts 50,000 ISIL Recruitment Websites in Central Asia", Sep 15, 2015, Link: <http://sputniknews.com/world/20150915/1027014422.html>

می‌دهند کتاب‌هایی^۱ که وهابی‌گری را ترویج می‌دهد، با نام آنها و بدون نظارت چاپ شود.

راه‌کارها

به نظر می‌رسد برای اینکه روسیه از گرایش اتباع خود به تکفیری‌ها بکاهد، باید به چند نکته توجه کند:

۱. جامعه و حکومت روسیه باید مسلمانان را به‌عنوان بخشی طبیعی از جامعه خود بپذیرد؛ بدین معنا که اگر مسلمانان در برخی کشورهای اروپایی مهاجر و غیربومی تلقی می‌شوند، در روسیه بخشی از بدنه اصیل جامعه هستند و حتی قبل از مسیحیان در این سرزمین زیسته‌اند؛^۲ از این رو، باید آنان به‌عنوان شهروندانی برابر با دیگر روس‌ها مورد تکریم قرار گیرند و از حقوق مدنی برابری بهره‌مند شوند. این نکته به ثبات سیاسی و اجتماعی روسیه کمک شایانی خواهد کرد.

۲. حکومت روسیه باید زمینه تحصیلات دینی برای مسلمانان را در خاک روسیه فراهم کند و مدارس دینی را همچون دیگر مدارس تحت پوشش حمایتی قرار دهد؛ در غیر این صورت، دانشجویان و طلاب علوم دینی به ترک روسیه و مهاجرت به کشورهای عربی مجبور خواهند شد که این به صلاح آنان و کشورشان نیست. علاوه بر این، وقتی نیازهای مالی مدارس داخلی تأمین نشود، چشم به حمایت‌های خارجی خواهند داشت و زمینه دخالت بیگانگان در کشور فراهم می‌شود. همین نکته درباره مساجد و مراکز دینی دیگر نیز صادق است. کشور ترکیه الگویی مناسب در این زمینه است؛ یعنی با وجود اینکه حکومت آن سکولار است، اما همواره مساجد و مراکز دینی از حمایت‌های مالی دولت بهره‌مند بوده‌اند و به کمک‌های خارجی نیازی نداشته‌اند. این یکی از دلایل عدم توفیق کشورهای عربی در نفوذ به مساجد و مراکز دینی ترکیه است.

۳. رسانه‌های روس می‌توانند با به‌تصویرکشیدن مسلمانان معتدل و صلح‌جو و

۱. برای درک بهتر این مسئله و مطالعه نمونه‌های موجود، نک: آقامحمدی، مرتضی، «تیمیزاسیون در تاتارستان»، سایت مؤسسه مطالعات راهبردی اسلام معاصر، آدرس:

<http://maraminstitute.com/notes/1681>

2. Shepard, Jonathan, *The origins of Rus'* (c.900–1015), p.54

سازمان‌های آنها، تصویر کلیشه‌ای از مسلمان تروریست را بشکنند و نشان دهند که اکثر جامعه مسلمان روسیه به کشور خود علاقه‌مند هستند.

۴. شکست داعش و دیگر گروه‌های تروریستی در سوریه و عراق مانع تحریک و جذب افراد بیشتری از جوانان روس به این گروه‌ها خواهد بود. این مطلب یکی از دلایل اهمیت سرنوشت جنگ سوریه برای روسیه است.

نتیجه

در این مقاله پنج عامل عمده برای افزایش افراط‌گرایی در مسلمانان روسیه بررسی شد. ضعف نهادهای دینی و علمی و نبود استادان و مدارس دولتی و خصوصی کافی برای تبلیغ و آموزش اسلام، عملاً راه را برای مبلغان خارجی، که به احزاب سیاسی کشورهای عربی و ترکیه وابسته بودند، هموار کرد. دولت از نهادهای مذهبی مسلمان حمایت مالی نکرد؛ در نتیجه جامعه مسلمان به کمک‌های مالی خارجی چشم دوخت و آنها نیز با پول، ایدئولوژی خود را به جامعه مسلمان روسیه تزریق کردند. مقابله با مسئولان ضداسلام روس، از دیگر انگیزه‌های اسلام‌گرایان روسیه است. شعار مقابله با تبعیض و نابرابری از سوی مبلغان اسلام افراطی، جامعه مسلمان ناراضی از شرایط موجود را به خود جذب می‌کرد و با تحریک آنان به پیوستن به امت اسلامی، هویت روس این مسلمانان را تضعیف و آنها را مستعد اقدامات تروریستی کرد. ناتوانی دولت در تعامل با جریان‌های اسلام‌گرای معارض، بر وخامت اوضاع می‌افزاید. تحولات سال‌های اخیر در جهان اسلام و بیداری اسلامی نیز در تحریک احساسات اسلام‌گرایان و پیوستن آنها به داعش و دیگر جریان‌های اسلام‌گرای نظامی موجود در منطقه کمک شایانی کرد. در نهایت، رسانه نیز از ابزار مهم گروه‌های تکفیری و جهادی در جذب نیروهای مستعد از میان مسلمانان روسیه است. در دسترس قرار گرفتن اینترنت و شبکه‌های اجتماعی کمک شایانی به گسترش ادبیات تکفیر و افراط‌گرایی در سراسر جهان، از جمله روسیه داشته است.

کتابنامه

۱. آقامحمدی، مرتضی، «تیمیزاسیون در تاتارستان»، سایت مؤسسه مطالعات راهبردی اسلام معاصر، ۱۲ تیر ۱۳۹۵ ش، آدرس: <http://maraminstitute.com/notes/1681>
۲. حسینی، سیده مطهره، **مسلمانان روسیه**، تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر، چاپ اول، ۱۳۹۱ ش.
۳. دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، **فدراسیون روسیه**، تهران: دفتر چاپ و انتشارات وزارت امورخارجه، ۱۳۸۸ ش.
4. Gorenburg, Dmitry, **Russia's Muslims a Growing Challenge for Moscow**, Ponars Policy Memo, No. 421, Harvard University, December 2006.
5. International crisis group, **Chechnya: The Inner Abroad**, Europe Report No 236, 30 June 2015.
6. Laqueur, Walter, **Russia's Muslim Strategy**, Middle east Papers, Number Six, Middle east strategies at Harvard, November 1, 2009.
7. Malashenko, Aleksei and Yarlykapov, Akhmed, **Radicalisation of Russia's Muslim Community**, Microcon Policy Working Paper 9, sixth framework Programme, May 2009.
8. Malashenko, Alexey, **the Dynamics of Russian Islam**, Carnegie Endowment for International Peace, February 2013.
9. Malashenko, Alexy, **Islam in Russia in 2020**, European Society Forum: A Joint initiative of Ceps, Iiss & Dcaf, Esf Working paper, No.22, June, 2006.
10. March, Luke, **Modern Moscow, Muslim Moscow?**, Roland Dannreuther & Luke March, Islam, state society and radicalism, Routledge, 2009.
11. Salem, Paul and Malashenko, Alexey, **The Russia-Middle East Connection: The Arab Spring and its Impact on Russia's Muslims**, Carnegie Endowment for International Peace, April 12, 2013.
12. Scheuer, Michael, **Marching Toward Hell: America and Islam After Iraq**, New York, Free Press, 2009.
13. Shagaviev, Damir A. & Khisamova, Venera N, **Islamic Theological Literature of the Salafi Sect in the Modern Tatarstan**, Journal of

Sustainable Development, Vol. 8, No. 7. 2015.

14. Shepard, Jonathan, **The origins of Rus' (c.900–1015)**, in: Perrier, Maureen, the Cambridge history of Russia, vol. 1.
15. Shuji, Hosaka, **Media Strategies of Radical Jihadist Organizations**, A Case Study of Non-Somali Media of al-Shabaab, Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies, February 2012.

سایت‌ها

16. <http://eng.globalaffairs.ru>
17. <http://ria.ru>
18. <http://sputniknews.com>
19. <http://windowoneurasia2.blogspot.com>
20. <http://www.aei.org>
21. <http://www.aljazeera.com>
22. <http://www.fas.org>
23. <http://www.interpretermag.com>
24. <http://www.russia-direct.org>
25. <http://www.seguridadinternacional.es>
26. <http://www.snopes.com>
27. <https://defence.pk>
28. <https://jamestown.org>
29. <https://operc.wordpress.com>
30. <https://wwrn.org>
31. <https://www.pbs.org>
32. <https://www.rt.com>

